

החירות ויסורי ריבושה

ת"ר: הכהו על עינו וסמאה, על אזנו וחרשה – עבד יוצא בהן לחירות; נגד עינו ואינו רואה, כנגד אזנו ואינו שומע – אין עבד יוצא בהן לחירות. אמר רב שמן לרב אשי: למימרא דקלא לאו כלום הוא? ! והתני רמי בר יחזקאל: תרנגול שהושיט ראשו לאויר כלי זכוכית ותקע בו ושברו – משלם נזק שלם! ואמר רב יוסף, אמרי בי רב: סוס שצנף, וחמור שנער, ושברו כלים בתוך הבית – משלמים חצי נזק! א"ל: שאני אדם, דכיון דבר דעת הוא – איהו מיבעית נפשיה, כדתניא: המבעית את הבירו – פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים; כיצד? תקע באזנו וחרשו – פטור, אחזהו ותקע באזנו וחרשו – חייב.

(קידושין כד ע"ב)

פירוש רש"י:

כנגד עינו – שהכה בטחל והבעיתו בקול ואינו רואה או נחוקש. ושברו – בקול. משלם נזק שלם – כסומטס מוקמינו לה בב"ק אמר בהמה שהזיקה בלירות משלם נזק שלם. ושברו את הכלים – בקולס. חצי נזק – כדון לירות לרבנו דפליגי עליה דסומטס בב"ק ואמרי אינו משלם אלא חצי נזק לירות. שאני אדם דבר דעת הוא – האי ניזק וכי מיבעית מדעתיה קא מיבעית שטחו לנו אל פחד קול הבא פתאום.

~

יסוד העבדות אינו במעמד המשפטי המגדיר את העבדות, וגם לא בהכרח הכלכלי או בכישלון המדיני היוצרים את התנאים החומריים המאפשרים אותה. המצב הרוחני, של הפרט או של הכלל, של שיעבוד לאדנות – תרבותית-מחשבתית או מדינית – שהיא זרה לעצמיותו של האדם הנברא בצלם אלוקים ונפש חיה של דעה ודיבור, הוא הוא עיקר יסוד העבדות¹. יתכן אדם שמעמדו החוקי הינו כעבד, ואף על פי כן הוא אדם בעל חירות גמורה ברוחו, וכן להיפך. המצב הרוחני של העבדות יוצר נטיות עבדות בנפש, שכוחותיה, וכוחות הגוף הניזונים ממנה, נעשים משועבדים לעניין העבדות ומשמשים כלים עבורה. הרוח הוא רוח של עבד והשכל משועבד להשפעות זרות; כוחות הנפש מתנכרים לעצמיותם הפנימית ומשמשים כלים למבט עבדותי והבנה עבדותית של המציאות כולה, מבט והבנה שהינם

1 עולת ראה ח"ב, עמ' רמה: "ההבדל שבין העבד לבן-החורין אינו רק הבדל מעמדי", וכו'.

זרים לעצמיותה של הנפש. לא רק על עצמה מביטה עבודת רוחנית-נפשית זו בהשפלה והכנעת הכוחות העצמיים הבריאים, כי אם על כל העולם היא מביטה בעיני עבר ושומעת צלילו באזני עבר. מתוך חושים מטושטשים של שיעבוד רוחני המעיק על הנפש – אף אם תעוקה זו אינה מורגשת בפועל לאלו שהעבודות השתלטה עליהם – מסתכלת נפש זו על העולם ועל החיים. בהתרגלות כזאת למבט עבדתי ולא-עצמי קשה מאד להתרומם לבד אל גובה העצמיות הטהורה של הגשמת חיים השורה תמיד בפנימיותה של הנפש, ואין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים². כאשר האדם או האומה מגיעים למשעול צר כזה של חיי שיעבוד רוחני ונפשי ואין תנועה לקראת תודעה אמיתית של חירות עצמית, אזי ההשגחה האלוקית יכולה לזמן דרכים וכלים להוציא ממסגר נפש³, בסדיקת חומות הטמטום⁴ של

2 ברכות ה ע"ב.

3 "הוציאה ממסגר נפשי להודות את שכך בי וכתרו צדיקים כי תגמל עלי" (תהלים פרק קמב, ח); וע' מדרש הנחומא (נח, יד):

"צא מן התכה" (בראשית ח, טו) – זהו שאמר הכתוב: "הוציאה ממסגר נפשי", מדבר בנח כשהיה נח בתכה. אמר נח לפני הקב"ה, הוציאה ממסגר נפשי, שהיה סגור שם. אמר ר' לוי: כל שנים עשר חודש שהיה נח בתכה, לא טעם טעם שינה, לא הוא ולא בניו, שהיו זקוקין לזון את התכה והחיה... ר' יוחנן אמר בשם ר' אלעזר ב"ר יוסי הגלילי: פעם אחת שהה נח לזון את הארי והכישו הארי ויצא צולע, שנאמר: "וישארן אך נח" (בראשית ז, כג). אמר ר' הונא בשם ר' יוסי: יצא נח מן התכה גונח מלכו, לכך אמר "הוציאה ממסגר נפשי". "כי וכתרו צדיקים" – כי נוטלים הצדיקים כתר בעולם, שיהו אומרים מה אם נח שהיה צדיק (ולא צדיק שלם), כך עשה לו הקב"ה נסים. שנאמר: "ימלט אי נקי ונמלט [בכר פפיך]" (איוב כב, ל). שהיה נקי ולא נקי. ר' חנינא ב"ר אחא אמר: אונקיא (פי' מעט) של זכות היה בו, ואכור"כ מי [שהוא] צדיק שלם שיעשה לו הקב"ה נסים, הוי אומר "כי וכתרו צדיקים כי תגמל עלי". אמר ר' יהודה בר אילעאי: אילו הייתי שם הייתי שוכר את התכה ויוצא לי משם. "כעשירי באחד לחדש נראו ראשי ההרים" (בראשית ח, ה) – ולא יצא משם אלא המתין לו כתכה, כדי ליתן לו רשות, א"ל הקב"ה רשות אתה מבקש? – "צא מן התכה".

ונראה מן הדברים, שפעל ההסגר בתיבה על נח כמו פעולת הגיהנם על הנפש, בשנים עשר חודש, לתקנה מן החסרונות ומן הפגמים שחזרו להיות בה כעצמיים. והתיקון שנעשה בנח: הרי ידוע שנקרא המבול "מי נח" (ישעיה נד, ט) מפני שכאשר נתבשר שיהיה מבול ורק הוא יינצל וכל העולם יאבד, לא התפלל על בני דורו. אם כן היתה חסרה בו מידת החסד והרחמים כלפי הבריות. נח לא טרח בתפילה להטבת מצב העולם והאנושות אשר בו, כמו שעשה אברהם אבינו על אנשי סדום. לכן היה סגור שנים עשר חודש בתיבה ועסק במעשה חסד לחיות, ביטוחה מרובה וצער רב, ומזה קל וחומר מכאן ולהבא ביחס לבני אדם. הקושי הגדול בקבלת תיקון זה בא לידי ביטוי בדברי ר' יהודה בר אילעאי שאמר שהיה שובר את התיבה, מתוך התנגדות נפשית חזקה לתיקון מידות הנפש עצמה אשר הוכרחה לקבל. פעולת התיבה היתה בניגוד לרצון החיצוני של הנפש – הרוצה דרוך דמיוני – וכל כך קשה, עד כדי שהיה מעדיף לצאת מיד מן התיבה. אבל נח, שפעולת ההסתגרות בתיבה היתה מכוונת לנפשו, לתקנתה מהסתגרותה הקדומה בהיותה לא מתפללת לטובת הבריות – הוא לא יצא מן התיבה עד שנאמר לו בציווי שהגיע סוף זמן התיקון ועליו לצאת להמשיך את חיי העולם. וע' שבת (לג ע"ב): "... יצתה בת קול ואמרה להם: להחריב עולמי יצאתם? חזרו למערכתכם! הדור אזול. איתיבו תריסר ירחי שתא. אמרי: משפט רשעים בגיהנם – שנים עשר חודש. יצתה בת קול ואמרה: צאו ממערכתכם! נפקו..." (ע"ש בעין איה), שלא יצאו בלי ציווי המראה על גמר התיקון הנצרך.

ועכ"פ למדנו מכאן רמז, ש"הוציאה ממסגר נפשי" היא פעולה אלוקית לטהר את הנפש מחסרונותיה, במקום שרק סייעתא דשמיא באתערותא דלעילא תועיל להוציא אל הפועל את האתערותא דלתתא.

4 "תא דבי רבי ישמעאל: עבירה מטמטמת לבו של אדם, שנאמר (ויקרא יא, מג) 'ולא תטמאו בהם ונטמתם בהם', אל תקרי 'ונטמתם' אלא 'ונטמטם'" (יומא לט ע"א).

העבדות הרוחנית ובקיעת אורות הנשמה אל מרחבי החיים הממשיים. ביחוד הדבר נכון בעם ד' אלה, אשר החירות העליונה חרותה על לוחות ליבם, עבדי ד' המה מיועדים להיות ולא עבדים לעבדים.

הכהו על עינו וסמאה, על אזנו וחרשה – עבד יוצא בהן לחירות. הראיה והשמיעה הינן הצינורות אשר דרכן הנפש קולטת את המציאות הסוכבת אותה, וכוחות נפשיים אלו משכנם בכלים גופניים – העין והאוזן. כלים חומריים אלו ופעולותיהן הנפשיות מקבילים לצבינו הרוחני של האדם, שבו הראיה והשמיעה הינן מקבילות לקליטת המציאות בראיה של חכמה⁵ ושמיעת-הבנה ואמונה⁶. כשם שרוכ הכרת המציאות החומרית היא על ידי הראיה והשמיעה – כן עיקר הכרת הנפש את המציאות הרוחנית בנוי הוא על הראיה והשמיעה הרוחנית, "מן השמים השמיעך את קלו לִסְרְךָ וְעַל הָאָרֶץ הִרְאָךְ אֶת אֲשׁוּ הַגְּדֹלָה וּדְכָרְיוֹ שְׁמַעְתָּ מִתּוֹךְ הָאָשׁ"⁷. העבד, אשר כל גופו קנוי לאדנות זרה, גם ראייתו את המציאות וגם שמיעתו-הבנתו אותה הינן משועבדות לאותה זרות השולטת על נפש העבד. ראייתו – ראיית עבד, ושמיעתו – שמיעת עבד. מתוך שתפיסתו את המציאות המוחלטת היא תפיסה יחסית של עבדות, גם הדיבור והפעולות היוצאים מהווייתו הפרטית אל המציאות הסוכבת אותו הם מעשים של עבד, וכל מה שקנה עבד קנה רבו⁸. כל הנקלט אצלו ונכנס אליו עובר דרך המסננת של צבע העבדות, הזרה להווייתו העצמית, וכן כל היוצא ממנו נצבע כך. לאדם או אומה אשר החירות העליונה והשתקפותה הממשית בתחתיות ארץ טבעית להם – ישנה אומללות מיוחדת, במצב זה, של יצירה לא-עצמית⁹ מתוך שכל מחשבותיו, רגשותיו, רצונותיו ודמיונותיו¹⁰ מושפעים מן האדנות הזרה השולטת עליהם ומשעבדתם לעצם לא להם.

5 "ולבי נאה הרבה חכמה נדעת" (קהלת א, טז); "וכאשר יבאו לנביאים או לאנשי הרוח הקודש כנדיאל, ישיגו אותם במראות הנפש המשכלת כאשר תגיע למעלת הנבואה או למדרגה שתחתיה... כענין 'ולבי נאה הרבה חכמה נדעת', שיאמר על ההשגה לא על הראות" (רמב"ן במדבר כב, כג).

6 "את מי יורה דעה ואת מי יבין שמועה" (ישעיה כח, ט); "אמר רב: רמ"ח איברים יש באדם. לבו שקול כנגד כולם, שנאמר: 'וה' יראה ללבב' (שמ"א טז, ז). מה אדם רואה – אף הלב רואה, שנאמר: 'ולבי נאה הרבה חכמה נדעת' (קהלת א, טז); מה אדם שומע – אף הלב שומע, שנאמר: 'ונתת לעבדך לב שמע' (מל"א ג, ט)" (אוצר המדרשים [איזנשטיין] עמ' שנב, ד"ה 'בשם הא-ל עושה'). בינה היא הבנת דבר מתוך דבר – מעבר להכרת המציאות גרידא שעלולה להיות רדודה. יש כאן שני עניינים: האחד, הכרת המציאות באמינותה האובייקטיבית; והשני, פרשנות נכונה של המציאות והסקת מסקנות ישירות מתוך הבינה. שניהם מושפעים לרעה ומתעוותים על ידי שיעבוד תרבותי. לרוגמא: יהודי מתיוון, שהוא עבד להשקפת עולם זרה לעצמיותו, יראה את השתלבותה של ירושלים במרחב ההלניסטי כדבר מבורך. לכן הוא יראה את הצלחת החשמונאים כניצחון הריאקציה נגד הפרוגרסיביות ויסיק מסקנה שצריך להילחם בפונדמנטליזם, בקנאות דתית, מפני שהיא מעכבת את הקידמה. כל הראיה הזאת והניתוח הזה הם סילופים פרי העיוות של עבדות תרבותית. לעומת גודל ההכרה הבריאה של ניסי ניצחון בעזרת ד' בידי מעטים צדיקים וטהורים נגד רבים רשעים וטמאים. ובני בינה – בני חשמונאי ובית דינם – מתוך בינה הבינו שיש כאן תחילת ניצחון במלחמת תרבות ארוכה מאוד, וקבעו שמונת ימי חנוכה כשיר ורננים.

7 דברים ד, לו.

8 פסחים פח ע"ב.

9 "יצירה עצמית ישראלית, במחשבה ובתקף החיים והמפעל, אי אפשר לישראל אלא בארץ ישראל. לעומת זה, כל הנעשה מישראל בארץ ישראל מתבטלת הצורה הכללית שבו לגבי הצורה העצמית המיוחדת של ישראל, וזהו אושר גדול לישראל ולעולם" (אורות, ארץ ישראל, ג).

10 אי אפשר לאדם מישראל שיהיה מסור ונאמן למחשבותיו, הגיונותיו, רעיונותיו ודמיונותיו, בחוץ לארץ. כתכונת הנאמנות הזאת בארץ ישראל" (שם, ד).

מחשבותיו, רגשותיו, רצונותיו ודמיונותיו¹⁰ מושפעים מן האדנות הזרה השולטת עליהם ומשעבדתם לעצם לא להם.

קשה במיוחד עבדות נפשית אשר אין לה מכריח חיצוני מוכר. כאשר המשעבד הוא חיצוני וממשי, אזי הוא מרכז אליו את ההתנגדות הטבעית המונחת בעומק הנפש, המבקשת דרור להיות מה שהיא באמת, ועל ידי הריכוז הזה האויב החיצוני מסומן בכירור והמלחמה נגד העבדות הנפשית קלה יותר. אפשר במלחמה זו לנצח ולהיות בעלי חירות עוד בטרם הושגה חירות מדינית חיצונית. אך כאשר ההשתעבדות היא רצונית, ללא כפייה חיצונית אלא הימשכות לבד אחרי מרות תרבותית או מדינית זרה – אז שיעבוד ועבדות אלו הינם קשים יותר, מפני שבטעות עלולה הנפש לזהות את הישות הזרה כישותה העצמית¹¹ ולהמיר כבודה בכבוד אחרים הגם שאינו מועיל¹². עבד כזה, בין אדם פרטי ובין אומה, שבויה בעבדותו מתוך טיטוטוש רצונו העצמי, והוא חבוש אשר רק מבחוץ יבוא מעשה המכריח אותו להתעורר מכפנים לחירות אמיתית. וכן בישראל, אם נכנס עם ד' למצב כזה של שיעבוד הנפש וטיטוטוש הזהות העצמית – אז עלולים לבוא עליו יסורים מבחוץ להעירו לבקש את חירותו. "העבד ישראֵל אם יליד בית הוא?" האם ישראל הם עבדים חסרי תודעה עצמית בריאה עד כדי כך, שיהיו זקוקים ליסורים כדי למצוא את עצמיות חירותם¹³? אמנם, אם מצאנו מצב של "עֲלֵיו יִשְׁאֲגוּ כְּפָרִים נְתָנוּ קוֹלָם, וַיִּשְׁתִּיחוּ אֶרְצוֹ לְשִׁמְהָ", הרי נדע נאמנה כי יסורים אלו באו מפני שישראל – שהם באמת עם החירות שאינם עבדים אלא לד' לבדו – התרגלו מתוך השפעות זרות לשעבד עצמם לתרבויות זרות ותפיסות עולם שונות ומשונות להם. התרגלו שרים ללכת על הארץ כעבדים כאשר שבויים הם מבחינה תרבותית ורוחנית – ואין העבד משחרר את עצמו ואין חבוש מוצא כוח נפשי להתיר את עצמו מן הסבך המפותל של שיעבוד זה. רק האדון ברוך הוא, אשר אנו באמת מבקשים בפנימיות נשמתנו תמיד, הוא היכול לשחררנו משיעבוד זה, וכך נעשה גם בהתאם למעשינו וגם בעל כרחנו. לו היינו מתרוממים בכוחות בריאים לבד, מצידנו, לגובה המבט של החירות העליונה – אז יהיום אם בקלו תשמעו' ונהיינו בני חורין בפועל, כי אין מעצור בפני האדון לתת שיחרור לעבדו בכל

10 אי אפשר לאדם מישראל שיהיה מסור ונאמן למחשבותיו, רגשותיו, רצונותיו ודמיונותיו, בחוץ לארץ, כתכונת הנאמנות הזאת בארץ ישראל" (שם, ד).

11 "לא יהיה בן אל זר ולא תשתחנה לאל נכר" (תהלים פא, י), איזהו אל זר שיש בגופו של אדם – הוי אומר, זה יצר הרע" (שבת קה ע"ב); ועיין נפש החיים שער א, פרק ו.

12 "ההימיר גוי אֱלֹהִים וְהִמָּה לֹא אֱלֹהִים, ועמי המיר כבודו בלוא יועיל" (ירמיה ב, יא).

13 "העבד ישראֵל אם יליד בית הוא, מדוע הִזָּה לבו. עליו ישאגו כפרים נתנו קולם, ויִשְׁתִּיחוּ אֶרְצוֹ לְשִׁמְהָ עֲרִיו נצתה" (קרי: נצתו) מבלי ישב" (ירמיה ב, יד-טו). בפסוק זה, עבד מצייין יחס שלילי: לא עבד ד' אלא עבד לעבדים שהם בעצמם עבדים ליצרם ודמיונם. וכן בדברי חז"ל יש הבדל בין עבד ובין בן: "דבר אחר, 'שמע לאֲבִיךָ' (משלי כג, כב) – שבשמים, (זה א-לי) 'זה ילדך' (שם) – ונוהג בך [בבן יחיד], ואם לאו נוהג בך כעבדים; 'הלה' תגמלו זאת עם נבל ולא חכם, הלוא הוא אביך קנן" (דברים לב, ו), כשאתה עושה רצונו – אביך, ואתה בנו, ואם לאו – על כרחך שלא בטובתך קונן ואתה עבדו, שנאמר: 'העבד ישראֵל אם יליד בית הוא', הוי שמע לו – וטוב לך, 'שמע לאֲבִיךָ', 'שמעו דבר ה' בית יעקב' (ירמיה ב, ד) ("פסיקתא רבתי [איש שלום] כז, ד"ה 'דבר אחר שמעו').

על ההתנהגות שלנו, כאילו עבדים אנו לאדון זר, כן ההתנהגות האלוקית אתנו – "ד' צלך על יד ימינך" (תהלים קכא, ה) – "וכן מפורש במדרש... מהו 'יה' צלך' – כצלך, מה צלך אם אתה משחק לו הוא משחק לך, ואם אתה בוכה הוא בוכה כנגדך, ואם אתה מראה לו פנים זעומות או מוסברות אף הוא נותן לך כך – אף הקב"ה 'יה' צלך", כשם שאתה הוה עמו הוא הוה עמך, עד כאן" (גפש החיים שער א, פרק ז). וכן אם אנו מתנהגים כעבד בשפלות נפשית, שאינו נאמן לעצמיותו – אז היחס אלינו הוא כאל עבד ולא אותו יחס עליון של בן ואף לא היחס ההגון של עבד ד'.

שהיה רגיל בגלות ולהוליד מחדש¹⁴ את כל אמיתת מדרגתנו במציאות¹⁵. אך לפי מידת הסיכוכים של התרגלותנו להסתכלות עבודתית ועצלותנו ככיכול כפעלנו עם א-ל, אין דרך אמת לשחררנו מן הכבלים אשר אנו שכויים בהם מעצמנו אלא בתהליך כזה שיבוא מן האדון למחוק את אותה הכנת-הנפש העבודתית הקטנה שהתרגלנו בה בגלות. תהליך זה מוליד – במקום נפשיות של עבדות – מדרגה של עז רוח הנראה כחוצפה, אך באמת יש כאן הכנה למדרגת חירות – שאף שנראית חדשה, בעצם היתה בפנימיותה של מהותנו תמיד, וגם התגלתה כפועל בישראל בדורות קדמונים, ביחוד על ידי אותם גיבורי כוח נפשי ורוחני כרבי עקיבא וחבריו¹⁶. לכן, במצב שהאומה נמצאת במחכוש נפשי-רוחני, בא האדון – אדון כל הנשמות וריבון כל המעשים – וכאשר הוא מכה בעין עבדו ומסמאה, מסמא לא את הנפש בעצמיותה אלא את עין העבדות ואת הראיה העבודתית שסיגלה לעצמה בגלות. וכן מכה האדון באוון העבדית ומחריש ממנה את השמיעה העבודתית ולא את השמיעת-הכנה העצמית לישראל – אך כל זה מכונן הוא להוציא את עבדו-עמו ישראל לחירות עולם. בהעדר העין העבודתית וראייתה, אז "עין בעין יראו בשוב ד' ציון"¹⁷, ובהעדר האוון העבודתית ושמיעתה, אז "ישמע... בערי יהודה ובחצות ירושלים... קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול פלה קול אמרים הודו את ד' יצבאות כי טוב ד' כי לעולם חסדו מבאים תודה בית ד', כי אשיב את שבות הארץ כבראשנה אמר ד"¹⁸.

נגד עינו ואינו רואה, כנגד אזנו ואינו שומע – אין עבד יוצא בהן לחירות.

14 "אחרי המגרעות הרבות, שאנו רואים בדרכי חיינו הכלליים בדורנו בכלל ובארץ ישראל בפרט, הגנו מוכרחים להרגיש שאנו נולדים מחדש, מתחתית המדרגה הגנו הולכים ונוצרים עוד הפעם כימים מקדם. כל הרכוש הרוחני של העבר הולך ונבלע לכאורה במקורו, ויוצא הוא בפנים חדשות, מקוטנות הרבה בכמותן, אבל רעננות מאד ועלולות לצמיחת גדולה, מלאה חיים עזיים, באיכותן" (אורות, אורות התחיה כו, עיי"ש).

15 "אמר החבר: מצאת מקום כאבי, מלך הכורים. כי אמנם אלו קבלו רב בני עמנו את ענינו מתוך כניעה לא-לוה ולחורתו, כמו שאמרת, לא היה הענין הא-לוהי עובדנו לזמן רב כל כך. אולם רק מעטים בתוכנו הם כדעה זו, ועם זה יש שכר גם לרב, כי אף הם נושאים בעל הגלות, לא רק בהכרח – כי אם ברצון; כי אלו רצו, היה כל אחד מהם חבר ועמית לאשר יגש בו בהוציאו מלה קלה מפיו, ודבר כזה אינו נשאר ללא שכר אצל השופט הצדיק. אך אלו סבלו גלות זו ודלות זו לשם שמים כראוי – כי אז היינו פאר גם לדור של ימות המשיח, שלהם אנו מצפים, והיינו מקרבים זמן הגאולה המקנה" (ספר הכוזרי מאמר ראשון, קיד). אילו היינו במדרגה עצמית ולא יורדים כי-הוא-זה מן הראיה העצמית שלנו ושל תוכן הכפרה של הגלות ותחושת זרותה, אז גם דורות הגלות היו פאר לדור של ימות המשיח; אך לפי מידת הרצון להשתלב בארץ העמים. כן יש מידה של שיכחה עצמית, ואע"פ שאין זה כל ישראל, ויש אשר חיים את חכלית הגלות כפי שהיא באמת מצד המגמה האלוקית, מ"מ הואיל ויש רבים שאינם כאלו, אז יש צורך לטהר את ישראל מן הטישטוש בתודעה לאומית, ולשחררו ממבט של עבדות רוחנית כלפי האומות שביניהם התגוררו.

16 עיין אדר היקר (בעקבי הצאן), עמ' קמג; אורות התורה פ"י, טז; עין איה ברכות ח"ב פ"ט, רכו.

17 ישעיה נב, ח; וכדברי רבנו הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל שצריך לכוון את העין שלנו, מתוך גדלות של אמונה, כדי לראות את המהלך ההסתורי על פי העין האלוקית המכוונת את הגאולה, ואז עין בעין יראו את שוב ד' ציון.

18 ירמיה לג, י"א; וזהו תיקון למצב של "השמן לב העם הזה ואזניו הכבד ועיניו השעו פן יראה בעיניו ויקאניז ישמע ולקבו יבין נשכ ונקא לו" (ישעיהו ו, י). אם יראה בעיניו ובאזניו ישמע – בעיניו ובאזניו שלו העצמיות – אז ושב ורפא לו ומתוך כך לגאולה, קיבוץ גלויות וכו' (ע' סדר ברכות שמונה עשרה, ירושלמי ברכות פ"ב ה"ד ובבלי מגילה יז ע"ב).

נגד עינו ואינו רואה, כנגד אזנו ואינו שומע – אין עבד יוצא בהן לחירות. פעולת היסורים במהלך הגאולה, "תְּקַלִּים נְפְלוּ לִי בְּנַעֲמִים"¹⁹, משחררת את ישראל, עבדי ד', מתפיסות נוכריות והשקפות זרות שהינן תוצאות עבדות רוחנית-נפשית שמתפתחת בגלות, "וַיִּרְעוּ אֶתְנוּ הַמִּצְרִים" – שעשו אותנו רעים"²⁰. דעות עבדותיות אלו הינן סוג של כניעה וסגירה לתרבות העמים אשר נאלצנו לחנות חניות ביניים רבות ביניהם, גם כאשר רחוקה היתה אותה תרבות מלהיות מתוקנת על פי אמות מידה של המוסר האלוקי, גם כאשר היו באותה תרבות דברים מתוקנים אך בכנפות גלימותיה ישנם לכלוכי בוץ כאלה שאין מקומם בישראל. דעות אלו אשר השתחלו לתוך ישראל ונבללו בו כמידה מסויימת, במיוחד בין החלשים שבתוכנו שלא החזיקו בכל מאודם כתורת נצח ישראל, אבל גם החלישו את תופשי התורה והשכיחו מחלקם את גבורת תפארתה, הן גרמו לעיוותים בכל תפיסתו של ישראל את מציאות העולם וחייו וערך סדר מעשיו. במצב מסובך זה באה פעולת ההשגחה האלוקית לטהרנו מעבדות זו. אמנם, פעולה זו נכונה ומשגת מטרתה אשר אליה היא מכוונת כאשר אמנם זו כוונתה מאת בעל מלחמות מצמיח ישועות – "אֲשֶׁר־יִגְבֹּר אֲשֶׁר תִּסְרְנוּ יְ-ה וּמְתוֹרַתְךָ תִּלְמְדוּ"²¹. אז יש מצב של גרימת הפסד ההוויה הקודמת – אותה מדרגת הוויה ומציאות חיים שהשתעבדה לעבדות רוחנית – ועל ידי הפסד היסודות, והכלים עליה היתה בנויה, כל אותה הוויה וכל השקפת החיים המוקטנת והזרה שלה עוכרות מן העולם, וישראל עושה חיל ומתקדם אל עבר שלמות חירותו. אך יש מצב אחר של יסורים או קשיים שהם מצְרִיניים לפעולת נתינת הדרור, אך בעצמם הם דווקא דברים היוצאים ונובעים ממעמד העבדות וממשיכים אותה. כאשר האדון מכה כנגד העין אין מגמתו לשנות מן השורש את הווייתו העבדותית של עבדו אלא אדרבה – להכריחו להיות עבד מוכשר ולא יותר. יסורים כעין אלו באים להדריכו בנתיב בו הוא הולך כפי מעלתו באותו זמן מבלי להעלותו למעלה יותר רוממה. הקול הנשמע ממכה זו אינו יכול לשנות את הראיה מלמעלה אלא רק מלמטה, מפחד העבד השקוע בדמיונות כבלי עבדותו. אם בכך יש תוצאה מן המכה שהעבד אינו רואה או אינו שומע, סתימות זו נובעת מתוך העבדות וחוזרת אליה, ואינה שייכת למסכת יסורים וקשיים המרוממים את האדם והאומה מעבר למסגרות המגבילות ומנמיכות. אי-ראיה זו אינה החלפת הסתכלות של עבד בהתבוננות של בן-חורין, אלא היא בעצמה גוון אחר של עבדות ושיעבוד רוחני, כי הדבר המשנה את הראיה אינו פעולת האדון בעל החירות, אלא תוצאה של נפש העבד בלבד השקועה בדמיונותיה ופחדיה העבדותיים ולכן היא נשארת נפש חבושה במאסרה"²².

19 תהלים טז, ו; עפ"י הדברים המובאים בשם הגר"א בס' קול התור.

20 דברים כז, ו; עולת ראה ח"ב עמ' רעח.

21 "אמר להו רבי אבא בריה דרבי חייה בר אבא, הכי אמר רבי חייה בר אבא אמר רבי יוחנן: אלו ואלו יסורין של אהבה הן, שנאמר: 'כִּי אַתְּ אֲשֶׁר יֵאָהֵב ה' יוֹכִיחַ' (משלי ג, יב); אלא מה תלמוד לומר 'ומתורתך תלמדנו' (תהלים צד, יב)? – אל תקרי 'תלמדנו' אלא 'תלמדנו'; דבר זה מתורתך תלמדנו, קל וחומר משן ועין: מה שן ועין שתן אחד מאבריו של אדם – עבד יוצא בהן לחירות, יסורין שממרקין כל גופו של אדם – על אחת כמה וכמה, והיינו דרבי שמעון בן לקיש, דאמר רבי שמעון בן לקיש: נאמר 'ברית' במלח ונאמר 'ברית' ביסורין; נאמר 'ברית' במלח, דכתיב 'ולא תשבית מלח ברית' (ויקרא ב, יג), ונאמר 'ברית' ביסורין, דכתיב: 'אֵלֶּה דְבַר־הַבְּרִית' (דברים כח, סט). מה 'ברית' האמור במלח – מלח ממתקת את הבשר, אף 'ברית' האמור ביסורין – יסורין ממרקין כל עונותיו של אדם" (ברכות ה ע"א; ועיי"ש עין איה).

22 מגמת יסורים אלו תבואר בהמשך.

אמר רב שמן לרב אשי: למימרא דקלא לאו כלום וכו'.

יש תפיסת עולם שרואה רק את החוץ, את התהליכים החומריים כמשפיעים על מהלך כל התפתחות אנושית. לפי השקפה זו כל ההסתוריה אינה אלא סיפור התפתחות יכולת האדם להאכיל ולהלכיש את עצמו. כתפיסה מצומצמת זו, הרואה את האדם כחיה בין החיות, אין מקום לשקול את כוח ההשפעה של מידות, מחשבות וענייני רוח של דעת אלוקים באופן אמיתי על מהלך התפתחות האנושות. כאשר הכל נמדד דרך הפת אשר בסלו של אדם, אין שימת לב למה שהוא באמת העיקר הגדול הפנימי בדחיפת האנושיות כלפי מעלה בכל תולדותיה – קול ד' הקורא בכוח בכל ההווה כקול המלאך שמעל כל עשב הקורא לו לגדול. אותו קול אינו מליצה ושם מושאל לכוח חומרי בנפש, אלא דבר שמעבר לקירות כלא החומר, שהוא יותר ממשי מממשות החומר. הוא הגורם אשר מנצח על מלאכת בניין האדם ובית האנושות, והוא טווה את החוטים של הגורמים החיצוניים – הסיבות החומריות והמעשיות-טכניות. וכשם שהבניין מתחיל מן הרוחניות ונמשך בחומריותו – כן ההרס, אם ישנו, מתחיל מן הרוח ומתגלה בחומר. לכן תרנגול, סוס וחמור שהזיקו משלמין חצי נזק, כאשר הזיקו בקול – ללמדך שגם הקול הוא כוח הפועל בעולם, וכל פעולה בעולם חלקה מן הרוח ואותו חלק הוא המשתקף בעולם החומר²³. ושלושה אלו מקיפים את חייו של האדם בחומריותו ומרמזים לרוחניותו. התרנגול מיועד להערתו של האדם לעבודתו בבוקר הן לעבודת הבורא והן לעבוד ולשמור את העולם. הוא המסמן את תחילת היום, תחילת ההכנה של מה חובתו של אדם בעולמו, האידיאל שאליו הוא שואף ואותו הוא חי כל ימיו על האדמה. החמור מיועד להבאת התבואה מן החוץ אל הבית, והוא כנגד השגת התכלית המעשית של חיי האדם, כאשר הוציא לפועל את אשר היה מונח בראשית מחשבתו והכרתו. הסוס המקשר את האדם ממקום למקום, מנקודה לנקודה, הוא מרמז למידת הגבורה הנצרכת לכל דבר, כדי להוציא את ההכרה הראשונית מן הכוח אל הפועל למעשה. וכמו שיש בהם סימן יפה לבניין חיי האדם – כן כוחות אלו, ההכרה האידיאלית, הגבורה וההגשמה המעשית, בהם יכול להיות נזק לכלי ביתו ואישיותו של האדם הפרטי או הכללי. אמנם ידיעה זו שהקול, העניין הרוחני, הוא משפיע והשפעתו היא ממשיית בעולם בחיי הפרט ובחיי העמים – זהו דבר שידענו את אמיתתו ועומקו, את גדריו ושיעוריו על פי הלכה למשה מסיני שלימדנו שחצי נזק צרורות הוא ממון – ממש, השפעה אמיתית ישירה – ולא קנס כללי שאינו אלא כמליצה וכמשל.

שאני אדם, רכיון דבר דעת הוא – איהו מיכעית נפשיה.

יש יסורים וקשיים שבהתמודדות איתם הינם באים ליישר את האדם או את האומה בתוך המדרגה של חיים שבהם הם נמצאים באותה עת. לעומתם ישנם יסורים של אהבה, בין שאר

23 בדיני נזק אין חיוב תשלומים אלא יש נזק גשמי. גם בושת, שהוא נזק שאין בו חסרון כיס מפני שאין בו לכאורה נזק ממשי וחסור ממון, מ"מ מעיקר הדין אינו משלם אלא כמלווה לנזק גופני ואם רק ביישו בדברים (בבא קמא צא ע"א) – פטור אף להלכה. לכן הבהמה שהזיקה בכוחה, כגון בקולה, ולא בגופה – אינה משלמת נזק שלם כי אין כאן פעולה גשמית רגילה. אמנם גם זה חידוש ונלמד מהלכה למשה מסיני, כי סוף כל סוף הנזק הוא גשמי וגלי קול הם גשמיים. אך המבט הראשוני רואה נתק בין גוף הבהמה ובין הנזק, וכנגד החלק שהוא כאילו רוחני אין חיוב והלמ"מ שמשלם חצי נזק. וע' אגרות הראי"ה ח"א, עמ' קכה.

כה, כי לפי עומק עניינו קטנה מידתה עליו והיא נהפכה להיות מסגר לנפשו. יסורים אלו באו להעלותו למדרגה יותר עליונה שהיא מדרגת חירות, לעומת הקטנות המשעבדת ומשפילה שהיתה מקודם. אמנם כל מדרגה וכל שלב בחיים ובתחיה הינו מלא ערך כשהוא לעצמו, והגאולה במיוחד באה קימעא קימעא, כדי שלא לדלג על אף מדרגה ועל הטוב שיש בה לכשעצמה ולהמשך הבניין כולו. יש לפעמים צורך ליישר את האדם באותו השלב שהוא נמצא בו, שיהיה מתנהג בשלמות לפי האפשר להיות בתוך אותה מדרגה, לפני שיוכל להיות עולה למדרגה רוממה ממנה. ובהגיע תור לעבור לשלב הבא – והקודם נעשה צר, וקורי-ככלי עבדות נרקמים מסביב לאדם או לאומה, בהיותם מתעכבים מלעלות הלאה כפי מעלתם – אם העבדות הנפשית מונעת מהופעת המדרגה הברוכה מלכוא, אזי יוכלו לבוא יסורים המשחררים את האדם והאומה משלשלאות העבדות ומרוממים אותם למעלה יותר עליונה. אולם, דבר זה נכון אם היסורים הם פרי מעשה ד', קשיים הבאים מבחוץ, ממקום שאין שם שליטת האומה למונעם ויש רק ביכולתה להתמודד ולהתגבר עליהם על ידי שאיבת תעצומות נפש מעומק נשמתה ורוחה. זהו מהלך של השגחה אלוקית, אשר נותן לאומה חופש מאותה עבדות נפשית מעיקה ומנביע מתוך נשמתה עוצמת חיים חדשה. לא כן הדבר כאשר הנפש העבדותית נבהלת מיסורים וקשיים אחרים, שכל מגמתם אינה העלאתה לרמה אחרת אלא היישרתה במדרגתה היא כפי מצבה אז. במצב זה הנפש העבדותית לא רק שאינה מקבלת הכוונה להיות כל מה שהיא צריכה להיות באותו שלב – וק"ו שאינה יכולה להתעלות למדרגה יותר רוממה – אלא אף במדרגה של מוסר ומעשה טוב שהיא התרגלה לחיות בה עד אז, גם את זה היא מפסידה בידיים על ידי בהלתה ופחדי דמיונותיה. כאשר באים יסורים שאין בהם כל כך צורך לכוח נפשי גדול להתגבר עליהם אלא יש לה כבר מן המוכן ומזומן אצלה די כוח כדי להתגבר על הקשיים, גם לפי עניינה באותו שלב בחיים או בגאולה, והיא אינה עושה כן אלא נבהלת מפני שהפחד והעצב מגדילים את הצרה בדמיונה מעבר ליכולת ההתמודדות שלה, אז נמצא שלא רק שאינה עולה כמעלות החיים והתחיה – אלא אף במצבה היא סובלת מעיוורון השכל ומחירשות הבינה בלי יכולת לדעת איך לחיות לפי מדרגת ההווה שלה²⁴. לכן נגד עינו, שאינה מכה מכוונת להפסיד את המדרגה הקודמת ולהצעיד ולרומם למדרגה יותר עליונה, אלא מכוונת היא את החיים בשלבם שבהווה, אם העבד קולט השפעה זו ומצידו אינו רואה, אין זו המרת ראיית עבד בראיית בן-חורין, אלא החלפת ראיית עבד בעיוורון עבדותי שמקורו בדמיונו, ובדמיונות – אין עבד יוצא בהן לחירות. אעפ"י שאין זה נכון לחשוב דקלא לאו כלום הוא, אלא גם השמעת קול גערה – לעומת המכה המוחקת את המדרגה הקודמת – ודאי השפעה

24 דוגמא לדבר – כואם של מלך ארם ופקח בן רמליה ליהודה כימי אחז המלך. יסורים אלו, כמה שהיו כואבים וקשים, לא באו אלא להכניע את יהודה כפי מדרגתה אז. אין אלו יסורי סנחריב שבאים מתוך הוה-אמינא להוציא ממלך יהודה את מלך המשיח המרובה משרה. שני האודים העשנים באו ליישר את העקמומיות שבלב מלך יהודה כדי שיפעל ביושר ובטוב לפי עניינו. אך מתוך שנבהל מהם יתר על המידה, במקום לקבל עליו תוכחה זו ולחקן מעשיו, השתלט עליו הפחד שהביאו לשיא עיוורון אפילו לפי עניינו האחזי. לכן התחזקה העבדות הנפשית שבו, ובמקום לבקש אות אמת מן הנביא אשר רוח ד' דיבר בו ונרשם בכח המדמה שלו – במקום זה הוא שלח למלך אשור "עבדך ובנך אני" (מל"ב טז, ז); ומתוך שיקועו בדמיון הוא הביא לירושלים את צורת מזבח ארם, העם המכה בו, ובהעמקת עיוורונו הוא היכה בעצמו יותר ממה שיכלו להכות בו ארם.

ממשית יש לו, וכוחו להטות דבר לפחות באופן חלקי מן הרע אל הטוב; אך כיון שהוא רק כנגד העין והאוזן – אין בו כוח לשנות שינוי הווייתי למדרגה יותר עליונה.

שאני אדם, דכיון דבר דעת הוא – איהו מיבעית נפשיה.

האדון, שהוא בעל החירות, רק הוא בעל היכולת להעניק שיחרור וחירות לעבד, ומתוך מה שהוא למעלה מן העבד בא הכוח להעלותו מבור העבדות. סדרי חיים המבוססים על אדני העבדות וכנויים בתכונות הבהלה והפחד, כאשר הם יוצרים, על פי תכונתם הפנימית של השיעבוד הנפשי, שינויים בחיים אלו, לפי אימת היסורים מאת אדון זה, שינויים אלו אינם מהווים גורמים וסיבות המביאים לידי שיחרור וחירות. האדם נכרא בצלם אלוקים ולכן הוא בר-דעת וצריך להשתמש בכל כוחות הנפש על פי הכוונת השכל לשם השתלמותו הנפשית, הרוחנית והמוסרית. במיוחד צריך האדם, הפרטי או הכללי, להשתמש בכוחו השכלי כדי להבין את פועל ד' הנעשה בו עליו ועל ידו, לקרוא את האותיות של בעל המלחמות איך מתוך הצרות הוא ית' מצמיח את הישועות. מתוך עומק אמת ואמונה צריכים להבחין בין צרה שהיא ממשית וממנה-מתוכה יושע יעקב – כי היא משחררת מן הקטנות ומנביעה כוחות מן הנשמה עצמה – ובין צרה אשר עיקר עניינה בדמיון ובפחד לבד ולא במציאות האובייקטיבית. זאת האחרונה היא צרה שצריכים להתגבר עליה על ידי הכרת אפסותה ולהשתחרר בהתרחקות ממנה. לא היא תצמיח ישועה חדשה, אלא היא באה לפשוט עקמומיות שבלב בכל מקום שנמצאים בו האדם והאומה. איהו מיבעית נפשיה, בכוח הדמיון הנפרז, ודמיונות אלו הם שסתמו את פתחי החכמה ועמקי ההבנה, והאדם או האומה, המושפעים מכוח הדמיון הנפרז המטיל צללי פחד כצללי הרים²⁵ במקום שאין הרים, הם בודאי משועבדים והינם עבדים האסורים וחבושים בכבלי עבדות דמיונית ורחוקים מן החירות האמיתית. צללי צרות אלו אינם בעצמם טולא דכופיתא דחמריה²⁶, אלא, ההתייחסות אליהם ואל פחדי הדמיון, כאילו מציאות ממשית הם – המעידה על שפלות הנפש – היא שייכת למסכת היסורים של חבלי משיח. אין כאן הבחנה עמוקה מושכלת של מפעלות ד' שהוא ית' בעל המלחמות ומתוך כך, מתוך אותן מלחמות, הוא בורא רפואות ומצמיח ישועות. הבחנה אמיתית כמעשה ד' במהלך התחיה וכל החכלים הנופלים בנעימות הגאולה בודאי מרוממת אל על לעבר הדרור, ה'חירות' על עצמיות לוחות ההוויה. אך עיוורון דמיוני וחירשות דמיונית הבנויים על פחדי שוא ואשליות נחמה, לא רק שאינם משחררים מראיה של קטנות ומכבלי-עפרות-גלותיים עבדותיים, אלא הם בעצמם כבלי שיעבוד ועבדות קשים שצריכים להשתחרר מהם. כל עוד שהוא מתמודד עם סכנה דמיונית זו באופי של עבדות – אין העבד יכול להשתחרר מן הדמיונות, ולהכיר את המציאות, ולהתגבר על הצרות האמיתיות שיכולות להיות סוככות אותו. וצריכים הם כוח-החכמה ועומק-האמונה לבוא ולהתיר חבוש מכבליו הדמיוניים, ולרוממו למה שהוא

25 שופטים ט, לו (וע' מסילת ישירים פ"ג: "כי מי שהוא עדיין חבוש במאסר יצרו אין עיניו רואות האמת הזאת ואינו יכול להכירה, כי היצר מסמא את עיניו ממש והנה הוא כהולך בחושך... כי הנה חושך הלילה שני מיני טעויות אפשר לו שיגרום לעין האדם: או יכסה את העין עד שלא יראה מה שלפניו כלל, או שיטעה אותו עד שיראה לו עמוד כאלו הוא אדם ואדם כאלו הוא עמוד").

26 סנהדרין צח ע"ב.

צריך ויכול להיות. ואם יש מצב של "מי עור כי אם עבדי, וחרש כמלאכי אשלוך"²⁷, הלא מתוך "ד' חפץ למען צדקו"²⁸ של העם הזה, מהרה בע"ה העיוורים יראו ראייה חדשה של אור חדש על ציון והחירשים ישמעו את קול ד' הקורא בכוח: "ועתה כה אמר ד' בראך יעקב ויצרך ישראל, אל תירא כי גאלתיך קראתי בשמך לי אתה. כי תעבר בפמים אתך אני ובנהרות לא ישטפון, כי תלך כמו אש לא תפנה ולהקה לא תבער בך. כי אני ד' א-להיך קדוש ישראל מושיעך, נתתי כפרך מצרים כוש וסבא תחתך. מאשר יקרת בעיני נכבדת ואני אהבתיך, ואתן אדם תחתך ולאמים תחת נפשך. אל תירא כי אתך אני, ממזרח אביא ורעך וממערכ אקבצך. אמר לצפון תני ולתימן אל תכלאי, הביאי בני מרחוק ובנותי מקצה הארץ. כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו, יצרתיו אף עשיתיו. הוציא עם עור ועינים יש, וחרשים ואזנים למו"²⁹.

אנחנו עם יודעי האותיות כספר ד', כספר התורה הכתוב מרוח ד' א-ל עולם ושפעת אמרת קדשו החיה לנצח, אשר לא ישוב ריקם דבר אחד מדבריה כספר ההויה והתולדה הכללית והאנושית, אנחנו יודעים הננו לקרא ג"כ, ע"י אנשי-חמודות ואורם החי בקרבנו, גם את הכתב המטושטש הזה של מסבות המאורעות האלה, אשר לא כהלין למקדי יתיה כל חרטומיא ואשפיא, ספריא ופרופיטוריא. ולקריאה זו אנחנו קרואים, ולמפשר כתבא דנא אנו עתידים, באין-ספק בעתיד הקרוב המוכרח לבא ולהתחדש בעולם ברוח חדש. אחרי כל אלה המהפכות העצומות ההולכות ומתחוללות, לא יוכל רוח האדם להשאר על עמדו בשפלותו, אחרי מעשים נוראים כאלה, ולא יוכל רוח ישראל לעמוד מלתן את שפעת-כחו באור חיים חדשים בקרב עמים. טמון וספון הוא בנו איערנו המלא, איער החיים הנפלאים, היונקים מזוי חיי הדעת, של אור נוטה שמים ויוסד ארץ, אשר בקול דממה ברוח סער ישמע אמריו לאזנים קשובות. ואוני העולם כולו הנה היא האון ששמעה על הר סיני: "אנכי ה' א-להיך אשר הוצאתיך מא"מ מבית עבדים", והקול הולך והומה, הולך וסואן, וכל לב-מתנה מקשיב הוא רב-קשב. אין בקרב רוחנו פנימה שום ספק על דייקנותה הנפלאה של החכמה העליונה בתהלוכות הבנין ההיסטורי אשר לאדם ורוחו, המתאים מאד לכל הדייקנות הנפלאה של הבנין הגדול אשר למלא-עולמים ואשר לנפש כל חי ולוגיותו וכל יצוריה וכחותיה, אשר ההרס והבנין יחד, התווה והתיקון, ישכללו את כל אשר יאתה לכל נפש משוגבת לכסוף לחזיונותיהם. וכאשר עינינו רואות משבר גדול ברוח ומעשה, הרס גדול על מגדלים גבוהים, של התולדה האנושית וכל מכמניה, מחיקה רבה על דפים הסתוריים רחבים, הננו יודעים ברור שהסתירה היא ע"מ לבנות והמחיקה על מנת לכתוב, והבנין החדש והכתב החדש ופארו על הישן שהולך ונחרב.

אגרות הראייה ח"ב, תשל"ו. עמ' שלר

27 ישעיה מב, יט.

28 שם, כא.

29 ישעיה מג, א-ח; "הוציא עם עור ועינים יש, וחרשים ואזנים למו" – כלומר, אמרתי להוציא עם עור, שהם בגלות כעורים וכחרשים" (רד"ק שם).